

A levéltárak szerepe, lehetőségei, eszközei a hon- és népismeret és a történelem oktatásában

Tanulmányomban a levéltárak lehetséges szerepvállalását veszem számba az általános iskolákban kötelezően választható hon- és népismereti,¹ valamint életmód-, mentalitás történeti, továbbá a középiskolai történelem órákkal kapcsolatban. Ezek a lehetőségek elsősorban lokális attitűddel és helytörténeti fókuszponttal bírnak. Nem véletlenszerű a kapcsolódás a hon- és népismeret tantárgyhoz, amely a régebbi korok jellemző városi és falusi életének, mindennapi tevékenységekeinek táji eltéréseit vizsgálja, a tanulási folyamatnak a lokális értékek megismerése ad keretet.² A levéltárak kapcsolódása az említett tantárgyakhoz komoly sikerekkel kecsegtet: olyan forrásbázist tud nyújtani a képzéshez, amely nem csupán erősíti a lokális tudatot, hanem – ami didaktikai szempontból kulcskérdés – segíti, támogatja és szervezi a lokális identitás kialakulásához vezető pedagógiai utat. De a forrás felkínálása, értő közzé tétele még nem elégséges. Olyan eljárásokat kell megtervezni és megvalósítani, amelyek során a célközönséget jelentő diákok aktív szereplőként, interaktív módon szereznek tudást, ismeretet a választott témakörökről.

A levéltárak közművelődési tevékenysége Magyarországon komoly múltra tekint vissza, az utóbbi években azonban jelentős átalakuláson ment át. Határozott célként fogalmazódott meg, hogy a levéltárak intenzíven és tudatosan alkalmazzák az információs technológia által nyújtott lehetőségeket a náluk őrzött iratanyagok publikussá tétele során. A hagyományosan szervezett levéltári programok mellett fokozatosan nyertek teret a levéltárpedagógiai foglalkozások, így az archívumok disszeminációs törekvéseinek (tantárgy)pedagógiai megalapozása és támogatása. A levéltárak egyrészt alkalmazkodtak a pedagógiában végbemenő módszertani változásokhoz, másrészt folyamatosan nyitják kapuikat a külvilág felé, és gyarapítják kapcsolataikat.

Az oktatás módszertana a digitalizációnak, köszönhetően jelentős átalakuláson megy keresztül. A covid-járvány elodázhatalanná tette a korábban már megkezdett a digitalizáció és a digitális oktatás kiszélesítését, az innovációk széleskörű alkalmazását a pedagógiai gyakorlatban. Ennek következtében új, hatékonyabb, rugalmasabb eljárásokat kell bevezetni az ismeretátadás és ismeretszerzés eddigi útjain. A közgyűjtemények képesek megfelelő tartalmat biztosítani a forrásalapú tanuláshoz és képesekké kell válniuk arra, hogy olyan új módszertannal ismertessék meg a diákokat, amelynek köszönhetően fogékonyabbak lesznek az összefüggések vizsgálatára, kontextusba helyezésére. A közgyűjtemények digitális fejlesztéseinél a jövőben

¹ A hon- és népismeret 2018-tól már kötelező tantárgy.

² https://www.oktatas.hu/koznevelés/kerettantervek/2020_nat/kerettanternv_alt_isk_5_8 Hon- és népismeret.

kulcsfontosságú lesz, hogy a felkerülő tartalmaikat oktatási segédanyagokkal lássák el, valamint, hogy a témákat célcsoportok szerint rendszerezék, amellyel jelentősen megkönnyíthető az egyéni tanulás.³

A levéltárak a közoktatáshoz elsősorban a történelem tantárgy révén kapcsolódnak, illetve közelítenek, és ez a tevékenység leginkább történeti tematikájú foglalkozásokban ölt testet. Ugyanakkor több más kapcsolódási pont is felmerült már eddig is, és ezt követően is felmerülhet. Természetesen adja magát, hogy a „*kulturális örökség*” témaköréhez könnyen és eredményesen tud kapcsolódni a levéltári rendszer. Ez a törekvés hangsúlyosan megjelenik Közép-Európában, itt csak példaként említeném a Szlovák Levéltárosok 2018. május 22–24-én Iglón rendezett XXII. Szakmai Napját, amelyet a *Kulturális örökségünk a levéltári iratanyagban* tematika köré szervezték. A Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) képviseletében Farkas Andrea tartott előadást az „*Írott kulturális örökségünk a közművelődésben és levéltárpedagógiában*” címmel, melyben bemutatta a magyarországi levéltárak levéltárpedagógiai módszereit.⁴

Hon- és népismeret oktatás

Hosszú időszakra visszanyúló törekvéseknek köszönhetően az 1995-ben Magyarországon elfogadott Nemzeti alaptanterv (NAT) már tartalmazta a Hon- és népismeretet, mint közös követelményt. 2001. szeptember 1-jétől életbe lépett Kerettanterv alapján elkezdődött az általános iskolákban a tantervi modulok között a hon- és népismeret oktatása 5. és a 6. évfolyamon, évi 18 órában. 2012-ben önálló tantárgyi keretek között, kötelezően választható tantárgyként iktatta be NAT. 2018-tól az új NAT tartalmi szabályozásában a „Történelem és állampolgári ismeretek” műveltségterület a történelem, az állampolgári ismeretek, valamint a hon- és népismeret tantárgyakat foglalja magában. Középpontjában az emberi civilizáció – és annak részeként a magyarság – által létrehozott kulturális, társadalmi, politikai és gazdasági eredmények bemutatása, emberek és közösségeik viszonyának tanulmányozása áll. A közismereti tartalmakhoz köthető hon- és népismereti tudásanyag 2018-tól, kötelező tantárgyaként jelenik meg. A szabadon tervezhető órakeretből az 5-8. évfolyamon legalább egy tanéven keresztül egy tanórát a tantárgy oktatására kell fordítani. Javasolt az 5. vagy a 6. évfolyamon történő teljesítése, az iskolák általában a hatodik osztályban bonyolítják le a kurzust.

³ <https://digitalisjoletprogram.hu/hu/hirek/a-kozgyujtemenyek-kulcsfontossaguak-az-oktatasban>

⁴ https://static-cdn.hungaricana.hu/media/uploads/reports/2019/szakmai_beszamolo_hugaricana.pdf

A hon- és népismeret tanításának jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni.⁵ Ez a képzés biztosít lehetőséget arra, hogy a diákok életkori sajátosságaiknak megfelelően ismerkedjenek meg – az általános iskolai történelemoktatás mellett, illetve azt kiegészítve – azokkal a tradicionális értékekkel és tudáselemekkel, amelyek a szűkebb és tágabb lakóhelyükhöz, illetve a közösségükhöz kapcsolódnak és így a közösségükhöz kapcsolhatják őket. Az itt szerzett ismeretek révén lehet élővé és láthatóvá tenni azokat a múltbeli szokásokat, amelyek a közösségek életét tradicionálisan és hosszú távon meghatározták.

A hon- és népismeret tanításának elméleti és gyakorlati aspektusa is van. Elméleti annyiban, hogy képes a tradíciókat összekötni, a hagyományozódás egyes stációit, szintjeit összekapcsolni, ezzel pedig élővé tenni (legalábbis élőként láttatni) a szokásokat, folyamattá tenni azok egymásra épülését. A tárgy oktatójának meg kell találnia azokat az eszközöket, forrásokat, emlékeket, amelyek hidat képezhetnek a tradíciók rendszerében, továbbá hidat képezhetnek a diákok és a népi vagy lokális hagyományok között. A gyakorlati szempont abból következik, hogy a tantárgy a hagyományos értelemben nem kizárólag a múlt tanítása. Sokkal inkább lehetőség, hogy egy élhető jövőre készítsük fel a felnövekvő generációt a múlt megőrzésre és továbbadásra érdemes tudásán keresztül.⁶ Ehhez pedig megfelelő találkozási pontokat kell találni múlt és jelen közt.

A képzés lényege a tananyag fontosabb elemeinek, ismeretanyagainak bemutatása mellett a folyamatok, ok-okozati összefüggések láttatása is. Az egy éves képzés azonban ezt nem teszi lehetővé teljes mértékben, sokkal inkább kiemelt témakörökre fókuszál. A fragmentáltság problémája jól látszik a tantervben kijelölt tartalmi egységeken is. Éppen ezért fontos és üdvös valamilyen koherenciát, vezérszálat, esetleg egy közös alapot kijelölni a tematikában.⁷ Ugyancsak nagy segítséget jelent a tárgy oktatói számára kész modulok, pedagógiai foglalkozások alkalmazhatósága, akár külső helyszíneken, külső munkatársakkal. Ebben a tekintetben merül fel többek között a levéltárpedagógia jelentősége didaktikai eszközként.⁸

⁵ A kérdéskörrel kapcsolatban szerencsére több szakmai fórum is igyekezett használható utakat kijelölni, ezzel lendítve a hon- és népismeret tanítását. Vö. Titkos Sándorné: „Iskola és honismeret”. Regionális Honismereti Konferencia Miskolcon. Honismeret. 42. (2014) 2. 11–13; Bartha Éva: Gondolatok az I. Országos Hon- és Népismeret Konferenciáról: Veszprém, 2014. november 14–16. Honismeret 43. (2015) 2. 13–14.

⁶ Gálos László – Gózszy Zoltán: Az egyháztörténet helye és tanítási lehetőségei a hon- és népismeret oktatásban. In: Gózszy Zoltán, Varga Szabolcs (szerk.) Katolikus egyháztörténelem az oktatásban: Nemzetközi trendek, új szempontok. Forum Historiae Ecclesiasticae; 1. Pécs, 2015. 199.

⁷ Gálos – Gózszy, 2015. 193.

⁸ Baksa Brigitta – Karácsony-Molnár Erika: A hon- és népismeret kerettantervről. Történelemtanítás Online történelemdidaktikai folyóirat. (XLVII.) Új folyam III. – 2012. 2-4. szám. <http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2013/01/baksa-brigitta-%E2%80%93-karacsony-molnar-erika-a-hon-es-nepismeret-kerettantervrol-03-02-14/>

A hon- és népismeret tanmenet javaslatában olvashatjuk, hogy a kurzus tartalmazza a kulturális örökség leginkább jellemző sajátosságait, a nemzeti kultúra nagy múltú elemeit, a néphagyományokat. Teret biztosít azoknak az egyéni és közösségi tevékenységeknek, amelyek a család, az otthon, a lakóhely, a szülőföld, az ott élő népcsoportok megismeréséhez, megbecsüléséhez és a velük való azonosuláshoz vezetnek. Segíti az egyéni, családi, közösségi, nemzeti azonosságtudat kialakítását. Ugyanakkor az is a tantárgy célja, hogy a saját hagyomány, a nemzeti érték megismerése után, illetve révén megérthesse más, szomszéd és rokon népek, nemzetiségek, a világ többi népének kultúráját, az egyetemes értékeket, a köztük lévő kölcsönhatást is.⁹

A tantárgy bővíti a tanulók művelődéstörténeti ismereteit, a hagyományőrzést, a népi kultúra, a nemzeti értékek megbecsülését. Értékrendjével hozzájárul a tanulók értelmi, érzelmi, etikai és esztétikai neveléséhez, a természettel való harmonikus kapcsolatuk kialakításához és a társadalomba való beilleszkedésükhöz. A tanítás során – pedagógiai és néprajzi szempontok szerint kiválasztott hon- és népismereti, néprajzi forrásanyagok felhasználásával – minél több lehetőséget kell teremteni a néphagyományok élményszerű megismerésére. Törekedni kell a tanulók cselekvő és alkotó részvételére a tanulás során, hogy tapasztalati úton, érzékelésen, észlelésen, személyes élményeken keresztül jussanak el az elvontabb ismeretekig, az összefüggések meglátásáig.¹⁰

A Nemzeti alaptanterv hon- és népismereti témaköreinek, ismeretanyagának kidolgozása a kerettantervben hat tematikai egységben valósul meg. A rendszerezés alapelveit a közvetlen környezetből kiinduló, azt követően pedig koncentrikus körökben bővülő és táguló ismeretek feldolgozása képezi. A családi környezet, majd a lakóhely megismerése után a hagyományos paraszti társadalom anyagi és szellemi kultúrájának feltárása, illetve a Kárpát-medencében élő etnikai csoportok, nemzetiségek bemutatása következik.¹¹

Az első tematikai egység *Az én világom* címet viseli, és a 19–20. századra jellemző, hagyományos paraszti életmód bemutatását vállalja fel. A korszakolást az indokolja, hogy ismeretként a falvakban vagy városokban élő nagyszülők, dédszülők világát kívánja prezentálni. A fejlesztési célok között első helyen jelenik meg a családi történetekből, beszélgetésekből, néprajzi leírásokból, archív fotó- és filmanyagokból történő ismeretszerzés.

⁹ Baksa – Karácsony-Molnár, 2012; Szülőföldünk. Hon- és népismeret. 6. évfolyam. OH-HNI06TA Tanmenetjavaslat.

¹⁰ https://www.oktatas.hu/koznevelés/kerettantervek/2020_nat/kerettanterv_alt_isk_5_8 Hon- és népismeret.

¹¹ Baksa – Karácsony-Molnár, 2012.

Ezek az ismeretek tágítják, és teljesebbé teszik a három emberöltővel korábbi időszakról alkotott képet, jól kiegészítik a tantárgyi ismereteket.

A kiindulópont tehát a család megismerése, majd egyre táguló körökben kerül bemutatásra a tágabb társadalmi környezet. A szomszédság, rokonság terminológiájának feltárása után következik a falu, illetve a város, a közvetlen lakóhely természeti adottságainak, helytörténetének, néphagyományainak megismerése. Ehhez a két nagy tematikai egységhez elsődlegesen csak vizsgálati szempontokat fogalmaz meg a kerettanterv, mivel legfőképpen a helyi kutatások és gyűjtőmunka eredményeként lehet feldolgozni a közvetlen környezetre vonatkozó ismereteket.¹²

E széles spektrummal bíró feltárás mindegyik szegmenséhez képesek alapvető segítséget nyújtani a levéltárak, közvetlen és közvetett módon is, az online családfakutatáshoz és más családtörténeti tematikájú feladatokhoz. A hon- és népismeret tanárok a családfa-készítés és más direkt feladatok (milyen foglalkozásokat űztek, milyen településeken éltek) mellett feladványokat szerkesztenek például az anyakönyvek segítségével arra vonatkozóan, hogy vessék össze a korábbi időszakokban népszerű férfi és női keresztnéveket a ma népszerű keresztnévvel, magyarázzák meg a foglalkozásneveket, ismeretlen családneveket, vizsgálják a nevek településenkénti gyakoriságát.¹³

A családkutatáshoz 2022-ben a Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) szervezeti keretén belül Családtörténeti Kutatóközpontot hoz létre, amelynek a feladatai közé fog tartozni a családtörténeti források feltárása, digitalizálása, családtörténeti kutatásokat elősegítő tartalom- és szolgáltatásfejlesztés és a kutatási eredmények online bemutatása. A felállítandó kutatóközpont kiemelt jelentőséget tulajdonít az alábbi irattípusoknak: Anyakönyvek; Anyakönyvek utólagos bejegyzései; Katonai nyilvántartások; Választói névjegyzékek; Végrendeletek; Országos és megyei nemességi iratok, Címereslevelek; Árvaszéki iratok; Kataszteri iratok (telekjegyzőkönyvek); Gyászjelentések; Névváltoztatási iratok; Összeírások, urbáriumok; Iskolai anyakönyvek.

Családtörténeti Kutatóközpont alapításakor az érintett levéltárosok már komoly tapasztalatokra tettek szert. Pedagógiai és módszertani szempontból ki kell emelni a Magyar Nemzeti Levéltár *Hetedízigen* elnevezésű családtörténet-kutatási programját. A hon- és népismeret oktatáshoz azért is jelent ideális segítséget a program, mert az országos levéltár mellett a megyei intézmények is aktív résztvevői és alakítói ennek, így külső helyszínként kompetens módon bármikor az általános iskolák rendelkezésére tudnak állni. A program egyre bővülő didaktikai

¹² Baksa – Karácsony-Molnár, 2012.

¹³ Vö. Gálos – Gözsy, 2015. 193.

repertoárral rendelkeznek, az általános iskolásoknak segédlet is készült a kutatások elkezdéséhez, lebonyolításához. A projekt nem csupán a családtörténet-kutatásra fókuszál, hanem jóval szélesebb spektrumot tud biztosítani: a segítségével életmód-, mentalitás- és helytörténeti vonatkozású vonatkozások is kinyerhetők.

A meglévő kompetenciák és forrásbázis alapján a levéltárak generáló, szervező szerepet vállalhatnak a hon- és népismeret oktatás e szegmensében. Azon túl, hogy a kurzus oktatóival felveszik a kapcsolatot és meglévő projektjeiket, segédleteiket felajánlják, egyfajta regionális vagy megyei koordináló szerepet is felvállalhatnak, többek között családkutatással kapcsolatos projektek, regionális, lokális pályázatok kiírásával, melyeket szakmailag koordinálnak, felügyelnek, zsűriznek.

Az *én világom*-hoz kapcsolódik a helytörténet tematika, amelyben a helyi hagyományok, helyi társadalom, helyi nevezetességek tengely köré szerveződik a tananyag. A helytörténethez a megyei levéltárak a települések anyagait tartalmazó lokális közigazgatási iratok (V., XXIII és bizonyos esetekben a XXXVII. fondőcsoport), révén tudnak megfelelő mennyiségben és minőségben forrásokat biztosítani.¹⁴ Nagy segítséget jelentenek a tárgy oktatásában a lokális tematikájú levéltári gyűjtemények, mint például a községtörténeti lexikoncédulák (MNL BaML XV. 61.), községi adattárak (MNL Somogy Megyei Levéltár XV. 61.), illetve fényképek, képeslapok, aprónyomtatványok, plakátok, amelyek nem csupán tartalmilag, hanem vizuálisan is hozzájárulnak az egyes témák érdemi feldolgozásához. Baranya megyei tapasztalatok alapján ehhez a tematikához használhatóak még a kulturális, népművelő és sportegyesületek iratai is (X. fondőcsoport).

A megyei tagintézmények más és más adottságokkal rendelkeznek, gyakran előfordulnak olyan speciálisan keletkezett forrásbázisok, amelyek szintén gazdagítják a honismereti órátartást. Ide sorolnám például a „*hangszalagok gyűjteményét*”. A Baranya Megyei Levéltárban olyan lokális fókusszal bíró interjúk kerültek be egykori levéltáros kollégák révén, amelyek konkrét helyi aspektusokra adhatnak különleges, egyedi válaszokat.¹⁵

E tematikus egységnél külön kiemelném a Baranya Megyei Levéltárban található Községi krónikák (XV. 45.) fondot. A Baranya Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága 1971-ben döntött arról, hogy az egyes községek számára folyamatos feladatként elrendeli a krónikaírást, amelyet

¹⁴ Vö. Gözsy Zoltán: Az egyháztörténet 18-19. századi forrásai a dunántúli megyei levéltárakban. In: Varga Szabolcs – Vértesi Lázár (szerk.): A magyar egyháztörténet-írás forrásadottságai. (Series Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis. II.). Pécs, 2006. 121-135.

¹⁵ Vö. Vargha Dezső: Hangszalagtár kialakítása a Baranya Megyei levéltárban. Levéltári Szemle 34. (1984) 143-161.

„aktuális községpolitikai és kulturális feladatnak tekint.”¹⁶ A krónikát községenként kellett vezetni, két példányban és minden év első tanácsülésén az előző évi községkrónikát megtárgyalták. Az így hitelesített krónika egy példányát meg kellett küldeni a megyei levéltár igazgatójának, a másik példányt pedig a községi tanács vb. őrizte meg. A Végrehajtó Bizottság a megyei levéltár igazgatóját bízta meg azzal, hogy a községi krónikaírást szervezze, folyamatosan irányítsa és ellenőrizze, dolgozza ki a krónikaírás tematikáját és módszereit, továbbá gondoskodjék a levéltárba beérkezett anyag szakszerű lektorálásáról, őrzéséről, segédlettel való ellátásáról.¹⁷ Megszabták a községi krónikák szerkezeti felépítését: I. Évkönyv (itt történt az események kronológiai felsorolása); II. Évvégi rendszerező összesítés. III. Dokumentum-gyűjtemény. A dokumentumgyűjteménybe a következő anyagok csatolhatók: 1. Nem iktatott iratok, vagy iktatott iratok másolatai; 2. Fotók; 3. Újság-kivágások; 4. Plakátok, meghívók, prospektusok stb.¹⁸

Az első két év tapasztalatai azt mutatták, hogy bár nehezen indult be a krónikaírás, de az már ekkor látszott, hogy a Baranya Megyei Levéltár olyan iratanyaggal gyarapodott, amely a jövő történetírásának értékes forrása lesz. Bezerédy Győző, a levéltár akkori munkatársa és a krónikaírás egyik szervezője fogalmazta meg, hogy „a krónikaíró forrást készít a jövő számára”, és ennek olyannak kell lenni, „hogy a legkisebb részterületeket kutató helytörténész is megtalálja bennük a speciális igényének megfelelő adatokat.”¹⁹

Az itt megnevezett karakterjegyei teszik alkalmassá ezt a forrásbázist a hon- és népismeret oktatás számára. A 2020-2021-es tanév tavaszi szemeszterében a Pécsi Tudományegyetem öt hon- és népismeret szakos hallgatójával kísérletet tettünk a forrás didaktikai felhasználására (Településtörténet, várostörténet TORT0217). A hallgatók feladatmegoldásai alapján bebizonyosodott, hogy az 1970-1980-as évek vidéki életvilága, mentalitása e források révén megragadható. Vidéktörténeti szempontból érdemes megemlíteni a helyi plébániák vagy lelkeszségek iratanyagát, amelyek bővíthetők, illetve árnyalhatják, kiegészíthetik a lokális miliőt. Az ún. háztörténetek (*historia domus*) olyan források, amelyek nem csupán a helyi egyházi struktúrával kapcsolatos információkat közlik (templom, parókia, személyi állomány), hanem a helyi társadalom mindennapjait, a különböző kihívásokra adott válaszait is feljegyezték.²⁰ Az egyházi struktúra feltérképezése révén a tanulók megismerkedhetnek az egyik

¹⁶ Baranyai Krónikaírás I. 7.

¹⁷ Baranyai Krónikaírás I. 7.

¹⁸ Bezerédy Győző: A községi krónikaírás három éve. Baranyai Krónikaírás I. 12.

¹⁹ Bezerédy Győző: A községi krónikaírás három éve. Baranyai Krónikaírás I. 9.

²⁰ Vö. Varga Szabolcs: A plébániai levéltárak forrásértéke a pécsi egyházmegyében. In: Varga Szabolcs – Vértési Lázár (szerk.): A magyar egyháztörténet-írás forrásadottságai. (Series Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis. II.). Pécs, 2006. 135–161.

– történetileg is – legfontosabb lokális intézménnyel, és a templom, a parókia, illetve az iskola építéstörténetén keresztül a helység legfőbb nevezetes épületeinek múltjával is behatóan foglalkoznak. A historia domusok jelentős része már az egyházmegyei levéltárakban érhető el, több esetben már online módon is, digitalizált formában.

Ugyanezen célkitűzés mentén elődeink erkölcsi normáit is fel akarja vonultatni a tanterv. Mind az erkölcsi normák megnevezéséhez, konkretizálásához, rendszerbe foglalásához, mind a normaközvetítés történeti távlatokban való megragadásához is az egyházi forrásokhoz nyúlhatunk.²¹ Amennyiben a harmonikusan működő és hagyományos családi mintákat akarják felvázolni a tanterv készítői a diákok számára, célszerűbbnek tartjuk, ha az első tematikai egységhez kapcsolódó ismereteket a 18. századtól kezdődően veszik át, így válik lehetővé ugyanis komplex folyamatként történő bemutatása.

A második tematikai egység (*Találkozás a múlttal*) néprajzi és művelődéstörténeti tartalmakat vizsgál, szülők, nagyszülők, dédszülők életvilágát, a lakóhelyükön kialakított hétköznapi rendjét (életvitel, étkezési szokások, ruházat-népviselet). Be kívánja mutatni a diákoknak, hogy a természeti tényezők mennyiben és hogyan határozták meg a hagyományos paraszti életmódot, hogyan alkalmazkodtak az egyes közösségek a környezeti feltételekhez, milyen válaszokat adtak a természeti, gazdasági kihívásokra. A földrajzi környezet predesztinációs hatása, a társadalom etnikai és szociális összetétele, illetve a gazdasági struktúra sajátosságai mellett meghatározóak voltak azok a művelődési faktorok és szektorok, amelyek közvetve vagy közvetlenül befolyásolták a lokális mezőgazdasági és ipari tevékenységet. Ehhez a blokkhoz nagy segítséget jelentenek a levéltárak térképgyűjteményei, illetve bizonyos esetekben mezőgazdasági testületek (hegyközségek, legeltetési társulatok, erdőbirtokosságok, közbirtokosságok) iratai (IX. fondfőcsoport).

A művelődés egyik fontos szektora az oktatás. A tárgyalt tematikus egység keretén belül kell „az iskola régen és ma” kérdéskört felvázolni. A helyi iskoláról, a mindenkori tanító személyéről, az oktatás körülményeinek, módjának időben történt változásairól szintén a levéltári forrásokból bővíthetik tudásukat mind a tanárok, mind a diákok. A VIII. fondfőcsoportba tartozó oktatási intézetek iratai mellett a Tankerületi Főigazgatóság iratai²² és a vármegyei és városi tanfelügyelőségének iratai²³ nyújthatnak támpontot. A hon- és népismeret

²¹ Vö. Gözsy Zoltán: A katolikus egyház normakommunikációs és mediátori szerepe a 18. században. In: Bárh Dániel (szerk.): Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon. Budapest, 2013. 53–84.

²² A Baranya Megyei Levéltárban: Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL BaML) VI. 501.

²³ MNL BaML VI. 502.

tanárszakos hallgatók visszajelzései alapján az egykori oktatási körülmények bemutatása (terembelső leírása, házirend, öltözködés stb.) keltette fel a hatodikos diákok érdeklődését. E témakör forrásigényét is gazdagon ki tudja elégíteni a levéltár, és nagy segítséget jelentenek a forráskiadványok. Levéltár és oktatás együttműködését jól példázza a Magyar Nemzeti Levéltár nagy forrásfeltáró és -kiadó projektje, amely a reformáció 500. évfordulójához kapcsolódott. *Forrásaink a reformációról* címen könyvsorozatot adott ki nemzeti levéltár, ennek keretén belül minden tagintézmény összegyűjtötte és sajtó alá rendezte a nála lévő jelentősebb és informatívabb dokumentumokat. A Baranyai Megyei Levéltár kiadványába található a Deáky László egyházasharaszti²⁴ református népiskolai tanító által 1849-ben lejegyzett iskolai „illemtan-vers”, amelyet az a diákoknak szó szerint kellett megtanulniuk.²⁵ A rímekbe szedett, érthetően és élvezhetően megfogalmazott vers révén egyrészt megismerhetik a korszak morális és pedagógiai elvárásait, betekintést nyerhetnek a több, mint másfél évszázaddal ezelőtt élt gyerekek mindennapjaiba, másrészt a hon- és népismeret órán a diákok számára lehetőséget nyújt a szöveg a saját korukkal való összevetésre, párhuzamok, különbségek felfedezésére. A vers kitér a helyes otthoni (reggeli, esti, asztali), az utcai, az iskolai, a templomi viselkedésre és számba veszi a helytelen, kerülni való cselekedeteket. Ugyanitt találhatjuk egyházasharaszti református népiskola 1849-ben lejegyzett iskolai tanrendjét, amely vázlatos összefoglalása a négy népiskolai év első és második félévi tanmenetének.²⁶ A Somogy Megyei Levéltár kéziratos gyűjteményében található például egy kézzel írt tankönyv, amelybe 1870 és 1873 között külön fejezeteket írt egy V. osztályos tanonc az egyes tantárgyak ismereteiből.²⁷ A nagyobb átalakulások, cezúrák is jól beépíthetők ebbe a témakörbe. Nagy hatást gyakorolt a diákokra például az 1950-es években a pedagógusok számára megfogalmazott munkaversenyek elvárásai. A tanároknak célokat kvantitatívan is mérhető célokat kellett önmaguknak kitűzniük és teljesíteniük. Az ilyen jellegű verseny még a gyógypedagógiai iskolákba is megjelent. A pécsi gyógypedagógusok szinte mindegyike vállalta, hogy a klerikális reakció ellen küzdeni fog a természettudományos oktatással, a tanulók lemorzsolódása ellen pedig családlátogatással. Volt, aki a külön foglalkozások számának növelését vállalta („*az alexiás, akalkuliás gyerekeket kiegészítő foglalkozással javítom*”),²⁸ míg az egyik oktató, hogy szakmai felkészültségét javítsa,

²⁴ Egyházasharaszti község Baranya megyében.

²⁵ Forrásaink a reformációról. Sorozatszerkesztő: Kovács Eleonóra. Dokumentumok az MNL Baranya Megyei Levéltárából. Szerkesztette: Borsy Judit. Budapest, 2018. 159-162. A forrás jelzete: MNL BaML VIII. 110. Egyházasharaszti református elemi népiskola iratai. Levélmásolati könyv 1849-1884.

²⁶ Borsy, 2018. 163-166

²⁷ Közli: Kanyar József: Harminc nemzedék vallomása Somogyról. Történelmi olvasókönyv. Kaposvár, 1989.

²⁸ MNL BaML VIII. 63. 56/1951.

Sztálin *A Leninizmus kérdései* című könyve első 70. oldalának kijegyzetelését vállalta.²⁹ A közoktatásban 1945 után bekövetkezett változásokról számos adalékkal szolgálnak a pártiratok (a Magyar Dolgozók Pártja Megyei Bizottsága iratai; a Magyar Szocialista Munkás Párt Megyei Bizottsága iratai, XXXV. fondfőcsoport), többek között például az iskolai hitoktatás visszaszorításáról, visszaszorulásáról, igen szemléletes történetekkel.³⁰

A második tematikai egység tárgyalja a hétköznapiak rendjét (táplálkozás, ruházat, életvitel). Ennek megismerése során a tanrend a hagyományos paraszti életmód fontosabb elemeit teszi fókuszba. A gazdálkodó ember legfontosabb munkái közül megjelennek a témakörön belül a gabonamunkák és a hozzájuk kapcsolódó szokások, az állattartás különböző módjai, illetve a női munkák. Az ételek és az étkezési szokások megismerése lehetőséget teremt a hagyományos paraszti táplálkozás jellemzőinek, és a gyerekek saját étkezési szokásainak összevetésére. Az ezzel kapcsolatos tanórákon előkerülhetnek a szembetűnő különbségek, a tovább élő táplálkozási szokások bemutatása során kirajzolódnak az életmódváltás hatásai.³¹ A levéltári források révén bemutatathatunk régi ételneveket, az ételek összetevőit, továbbá étkezési szokásokat. E tárgykörön belül „*A városi életforma érdekességei*”-vel foglalkozó órákon szintén támaszkodhat az oktató közgyűjteményi forrásokra, a tankönyvben is kiemelten tárgyalt bálók, kávéházak, kaszinók, egyesületek tematikája kapcsán.

Amikor az egyes jeles napokat akarjuk a paraszti élet rendjében elhelyezni és értelmezni, eleve szükséges az ünnepek, valamint az ünnepi szokások fogalmainak, szerepének és általános jellemzőinek a tisztázása. Ezekhez vallási és egyháztörténeti, vallási néprajzi alapismeretek kellenek. Ugyanez érvényes az ünnepi előkészületek (advent, nagyböjt) bemutatására egyaránt. A témakörnél megnevezett ismereteknél dominálnak az egyházi ünnepek: a karácsonyi, a húsvéti ünnepkör, a pünkösdi szokások, a nyári napforduló ünnepe – valójában a farsangon és az őszi munkaalkalmakhoz kapcsolódókon kívül mindegyik kimondottan egyházi jellegű. Az emberi élet fordulóihoz (keresztelő, gyermekkor, leány-, legényélet, lakodalom) kapcsolódó szokások néhány jellegzetességét, pl. olvasmányok, olvasmányrészletek segítségével összehasonlíthatják a mai korról. Fontos annak tudatosítása, hogyan segítette a hagyományos faluközösség az egyént mindezen jelentős eseményeknél.

²⁹ MNL BaML VIII. 63. 56/1951.

³⁰ Vö. Nagy Péter Tibor: Hittanoktatás az ötvenes években. In: Iskolakultúra 2000/2. 38–46; Nagy Péter Tibor: Az iskolai hittanoktatás visszaszorulása. Hipotézisek a hatvanas és hetvenes évekről. In: Iskolakultúra 2001/1. 36–45; Balogh Margit: Fakultatív hitoktatás és a konkordátum-fiaskó. Hitoktatási küzdelem és körülményei, 1946–1947. In: Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 2012/3–4. 109–119.

³¹ Baksa – Karácsony-Molnár, 2012.

A jelenleg használatban lévő hon- és népismeret tankönyv a közösségi alkalmak esetében jó érzékkel a vásárokat helyezi középpontba, amely esemény megmozgatta a közösség egészét és az egyes családokat is („*Nemcsak az adásról, vételről szólt ez az alkalom, hanem ritka látványosságot, különleges alkalmat nyújtott.*”).³² A vásári alkalmakról, azok lebonyolításáról, a szabályozásokról, árszabásokról, az ott árult termékekről, a céhek, helyi kézművesek, távolról jött kereskedők szerepéről a megyei közgyűlési jegyzőkönyvek gazdag anyaggal rendelkeznek. A harmadik tematikai egységben (*Örökségünk, hagyományaink, nagyjaink*) az egyes néprajzi tájakat, tájegységeket és etnikai csoportok hon- és népismereti, néprajzi jellemzőit kell bemutatni a Kárpát-medencében. Ez a blokk igen nagy feladatot ró az oktatóra, hiszen egyrészt a hazánkban élő nemzetiségeket és etnikumokat kell 11–12 éves diákoknak felvonultatni, másrészt emellett a szűken vett szülőföld földrajzi és néprajzi bemutatását kell elvégezni. E témakör több részegységében támaszkodhat a tárgy oktatója a levéltári anyagokra és számtalan kiadványra. A Magyarországon élő nemzetiségek bemutatása során mind a népeségmozgások, mind az életmód, a szokások kapcsán bőséges forrásbázissal rendelkeznek a levéltárak. A nemzeti kisebbségek ismertetése nem lehet teljes azok felekezeti hovatartozásának tárgyalása nélkül. A szülőföld megismeréséhez a meglévő helytörténeti irodalom feldolgozását, és önálló gyűjtéseket ír elő a tanterv. Ebben érdemi segítséget jelenthet, és partnerként szolgálhat az illetékes világi és egyházi levéltár. Itt kerül sor az épített örökség, az épített környezet változásának, átalakulásának a bemutatására. A tankönyv minden nagytájról prezentál egy-egy kiemelkedő épített örökséget, a tanár számára a levéltári anyagok lehetőséget nyújtanak a jelentősebb helyi épületek, illetve azok történetének funkciók ismertetésére. Az egyes épületek, sőt terek története, a hozzájuk kapcsolható narratívák összegyűjtésével kultúra teremtő és identitás alakító produktummá válhat.³³

A tanterv és így a tankönyv is a magyar tudomány és kultúra nagy alkotásaival, eredményeivel és alkotóival zárja a kurzust. Az országos, a fővárosi és a megyei levéltárnak számos olyan programja, kiállítása, gyűjteménye, kiadványa van, amelyek egyrészt neves elődeink széles körét tudják bemutatni az országos és helyi szinten egyaránt, másrészt hozzájuk kapcsolódó leveleket, írásos dokumentumokat, valamint aláírásukat tudnak prezentálni. A számos program közül elég csak kiemelni a Magyar Nemzeti Levéltár 2016 és 2018 között „*Nyomot hagytak*” címmel futó kiállítását. A tárlat az aláírás hitelesítési folyamatát mutatta be, és betekintést nyújtott a magyar történelem meghatározó szereplőinek kevésbé ismert hivatali életébe és

³² Baksa Brigitta: Szülőföldünk. Hon- és népismeret. 6. évfolyam. Budapest, 2021. 57-58.

³³ Vö. Keszei András: Hely, identitás, emlékezet. In. Bögre Zsuzsanna – Keszei András (szerk.): Hely, identitás, emlékezet. L' Harmattan, Budapest, 2015. 12.

mindennapjaiba is.³⁴ A nemzeti levéltár 2022-re tervez a megyei levélvárak bevonásával egy „*Magyar Nagyok*” című projektet, amelynek során olyan személyiségek rövid életrajzait fogja közölni, akik jelentős, világhírré szert tett eredményeket tudnak felmutatni. A tervezett kötethez regionális mellékleteket is kapcsolnak.

Ugyanakkor nem feledkezhetünk meg a levéltári forráskiadványok soráról, melyek online elérhetősége miatt kiapadhatatlan tárházat jelentenek, és különösen érvényes ez a levéltári dokumentumokra épülő történeti olvasókönyvekről, tematikus forrásgyűjteményekről. Erre jó példa a Kanyar József (a Somogy Megyei Levéltár emblematikus igazgatója, 1949-1986) által 1967-ben összeállított gyűjtemény, melynek előszavában Németh Ferenc akkori megyei párttitkár úgy fogalmazott, hogy a kiadvány célja a hazaszeretet, a patriotizmus elmélyítése a tanulóifjúságban, tovább az, hogy a történelem tanárok, „*honismereti szakkörvezetők*” olyan forrásra leljenek benne, amely helytörténeti ismeretekkel egészíti ki a tudásukat, hogy ezáltal „*tartalmasabbá, eredményesebbé*” válhasson a munkájuk.³⁵

Mindennapi élet a múltban oktatása Szerbiában

A Magyarországon tanított hon- és népismeret órához hasonló adottságokkal bír Szerbiában a Mindennapi élet a múltban (*Свакодневни живот у прошлости*) elnevezéssel futó tantárgy. A hasonlóság abból adódik, hogy ez is az általános iskola felső tagozatában futó tantárgy, egy-egy éves tematikával. A tantárgy kötelezően választható, és 5-8. osztályban, kronológiailag haladva veszi át a mindennapi élet sajátosságait. Levéltári szempontból a 7. osztályban tanítható „*A szerbek mindennapi élete a XV. század végétől a XIX. század végéig*” (Свакодневни живот Срба од краја XV до краја XIX века) és a 8. osztályban tanítható „*A szerbek mindennapi élete a XIX. század végétől a XX. század végéig*” (Свакодневни живот Срба од краја XIX до краја XX века) című kurzus lehet érdekes. Ezekben az órákon külön hangsúlyt kap a régió történelme is. A kurzus célja, hogy a mindennapi élettel kapcsolatos változásokat megjelenítse a diákok számára. A magyarországi hon- és népismeret kurzussal közös elemek az etnikai viszonyok, a táplálkozás, ruházkodás, a lakóhely, a használati eszközök, ünnepnapok tárgyalása, ugyanakkor

³⁴ Nyomot hagytak. Évszázadok – Személyiségek – Alíráások. Katalógus. Felelős szerkesztő: Németh László Sándor. Szerkesztők: Paukovics Gergő – Takács Ábel – Szóts Zoltán Oszkár. Budapest, 2017.

³⁵ „E kiadványnak több célja van. Egyebek közt az, hogy elmélyítse a szocialista hazaszeretet, az egészséges patriotizmust és az internacionalizmust a tanulóifjúságban. Másik célja, hogy történelmet tanító pedagógusaink, oktatógárdánk, honismereti szakkörvezetőink olyan forrásra leljenek benne, amely kiegészíti tudásukat a helytörténet ismereteivel, hogy azáltal tartalmasabbá, eredményesebbé válhasson munkájuk. Arra is ügyelt a kiadvány összeállítója, hogy a történeti sorrendben elhelyezett dokumentáció hasznos és élvezetes olvasmány legyen minden olvasónak.” Kanyar, 1989. 5.

különbségként jelentkezik, hogy – céljainak megfelelően – kevésbé koncentrálnak a hagyományokra, a folytonosságra.³⁶

Projekt nap – egyetemi együttműködésben

Mind a magyar hon- és népismeret, mind a szerbiai mindennapok élete megtartása esetében lehetőség van arra, hogy ne heti bontásban, hanem összevonva, tömbösítve tartsák meg a tanárok. Ez utóbbi mód akár egy projekt napban is realizálódhat, amelynek a levéltár is helyszínéül szolgálhat. 2021-ben arra tettünk kísérletet, hogy a tanárképzésben résztvevő egyetemistákkal kooperálva dolgozzuk ki egy olyan projekt nap menetrendjét és dramaturgiáját, amelyet a Baranya Megyei Levéltár ki tud ajánlani általános és középiskolák számára. Ennek során az egyetemi hallgatók, az egyetemi szakmódszertanos tanáraink, külső pedagógiai szakértők és levéltáros kollégák közös vezetésével a levéltárban, levéltári források bevonásával dolgoztak fel egy-egy témát. Olyan témaköröket választottunk, amelyekben egyrészt van levéltárpedagógiai gyakorlatunk, áll mögötte jelentősebb (levéltári) kutatás, akár központi, országos program és amelyek megtartása, megszervezése a közoktatásban dolgozó tanárok számára segítséget jelent. Ebben az évben a történelemszakos diákok számára egyrészt az *1956-os forradalom*, másrészt a *Kommunizmus áldozatainak emléknapja* (február 25.) került kiválasztásra.

Ugyanezen elképzelések és célok mentén a hon- és népismeret szakos egyetemi hallgatók számára a *Vidéki miliők az 1980-as évek derekán* tematika köré szerveztük a programot. Ez utóbbi mellett fel tudtuk sorakoztatni az említett érveket: másfél éve fut a Magyar Nemzeti Levéltár és a Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum szervezésében ez a projekt, amelyhez a Baranya Megyei Levéltár speciális forrásai (a fentebb említett Községi krónikák) feltárásával csatlakozott. Kihívást jelentett, hogy diákjaink 1998-1999-ben születtek, így az 1980-as évekkel való kapcsolatukat élővé kellett tennünk. Ezt szolgálták a Községi Krónikák lejegyzései mellett a szüleikkel készített interjúk, amely élményt nyújtva tudatosította a diákok érintettségét. A szülőkkel folytatott interjúkból közös pontok mentén közös narratívát alakítottunk ki, amely így a csoport közös élményévé vált. Ennek köszönhetően az egyetemisták nem egyszerűen passzív befogadói voltak az 1980-as vidéki életvilágának, hanem a személyes impulzusok és az oktatókkal és a forrásokkal folytatott interakciók révén sajátos, karakteres, egyedi formációk jöttek létre. A kurzus résztvevői a társadalomtörténeti és kutatásmódszertani ismeretek, a kommunikációs, szociális, tanulási, és számos más kompetencia fejlesztése mellett

³⁶ Ezúton szeretném megköszönni Csöke Márta és Tóth Krisztián szíves segítségét.

személyes tapasztalatként, a kutatáshoz való elköteleződést is mélyítve, beleláthattak saját családjuk történetébe, megérthették saját szüleik miliójét és motivációit. A kreatív együttgondolkodást követően a hallgatók végül az 1979-ben (a Nemzetközi Gyermekévre) kiadott és az 1980-as években igen nagy népszerűsége szert tett *Gazdálkodj okosan!* nevű társasjáték mintája és logikája mentén dolgoztak ki egy foglalkozást, amelynek célja egyszerre az aktív tudáskonstruálás, a tanulók kritikai gondolkodásának fejlesztése, továbbá az osztályon belüli csoportkohézió fejlesztése, a közös élmény és aktív bevonó részvétel segítségével a tanóra témájának hatékony kidolgozása. Az így kialakított foglalkozás alapvetően tevékenységközpontú, az óra alatt a tanulók az egyéni részvételtől az osztályszintű (kooperatív) együttműködésig változatos formákban próbálhatják ki magukat. Az egyetemisták által kialakított foglalkozást általános iskolai hon- és népismeret órán fogjuk alkalmazni. A projektnapra vidéki települések 6. osztályosait fogadjuk. A programban résztvevő 6. osztályos diákok előre megadott instrukciók alapján otthon beszélgetéseket folytatnak szüleikkel az 1980-as évek életvilágáról a *Gazdálkodj okosan* társasjáték szempontjainak megfelelő témakörökben (öltözködés, kulturális élet, lakásvásárlás, lakásberendezés). Az otthoni beszélgetések, illetve az adott község krónikája és más írásos, képi források segítségével közösen dolgozzuk fel a témakört a levéltárpedagógiai foglalkozáson, így a település korabeli életvilágát a jelen szempontjából is releváns közösségtörténetként fedezik fel és jelenítik meg. Ezek az eljárások a ráhangolódást és a reflektálást szolgálják, azzal a szándékkal, hogy a jelentésteremtés személyes és egyéni kognitív folyamatai is megvalósuljanak. Sikerként kell elkönyvelnünk, hogy a foglalkozás aktív kapcsolatba léptette őket saját múltjukkal.

Befejezés

Az egyetemi tanárképzésben résztvevő hallgatókkal megkezdett levéltárpedagógiai kooperáció és a közoktatásban résztvevő tanárokkal folytatott diskurzus révén három konklúziót fogalmaznék meg a tanulmány végén. Egyrészt jelentős szerepet kaphatnak a levéltárak az általános iskolák szabadon választható, honismereti, kultúrtörténeti kurzusai révén, leginkább a lokális történeti szempontok kompetens kiszolgálásával. A másik tapasztalat, hogy a levéltári források és a széleskörű alap kutatások eredményei önmagukban nem adnak többletet a levéltárpedagógiai tevékenységhez, a feldolgozásukat dialogikus, interaktív formában kell lebonyolítani, így válhatnak egyéni és – a csoport szintjén – közösségi tudássá. Ez azért is fontos, mert fejlesztendő feladat az önálló ismeretszerzés, az ismeretek megosztási készségének

és a kommunikációs készség erősítése.³⁷ Kulcskérdést jelent a szakmódszertanos pedagógusok hangsúlyos bevonása a programba. A harmadik tapasztalat, hogy a megyei, városi levéltárak leginkább a lokális történeti szempontok és a releváns, tartalmas, pedagógiai célokra felhasználható források kompetens kiszolgálásával segíthetik a közoktatást, de ezekkel az eszközeikkel nélkülözhetetlen és pótolhatatlan szerepet játszhatnak.

³⁷ https://www.oktatas.hu/koznevelés/kerettantervek/2020_nat/kerettanterv_alt_isk_5_8 Hon- és népismeret.